

Pasku Györgyi-Pápes Éva

Női sorsok az évszázadok tükrében

Szabó Magda Az ajtó és A pillanat című regényének kapcsán

Szabó Magda női íróink közül is magasan kiemelkedik, nem beszélve arról, hogy művei, teljesítménye révén joggal foglalja el helyét a magyar irodalom élvonalában. Mégis mi a jelentősége akkor annak, hogy női író, miért érdemelne ez a tény külön figyelmet?! Ezt a kérdést ma már nem szokták feltenni, hiszen esélyegyenlőséget hirdető korunk ragaszkodik a megkülönböztetések mellőzéséhez, nota bene az élharcos Egyesült Államokban már a Mr. és Miss megkülönböztetés is hibának számít, már nincs „kisasszony”, csak valami hibrid Ms van, amiből legfeljebb a nemre lehet következtetni, a férjezettség állapotára már nem. Nyilván oka van az ilyen rigorózus megkötéseknek, méghozzá történelmi oka, hiszen ott lapul a háttérben az a sok évszázados másodlagos szerephez szorítás, mellőzés, szándékos tudatlanságban tartás, ami a nőket nem engedte igazán érvényesülni, nem engedte meg, hogy a férfiak által vezetett világ küzdőterének aktív részeseivé váljanak. Virginia Woolf: Saját szoba¹ című remek esszéjében kimerítően értekezik arról, mivé lett volna egy Shakespeare tehetségű lány sorsa a 16. században, s nem hagy kétséget a felől sem, hogy ez a hátrányos helyzet – ha némiképp javult is – még századokon keresztül fennállt. S bár sem irodalom, sem költészet nem létezett a női szerzők nélkül; ők maguk magukról igen keveset szólhattak. Természetesen mindig voltak kivételek és egyedi esetek, de általában ez így működött, s ezért aztán a nőkről századokon át – úgymond – „másodkézből” kapott információink vannak, vagyis a férfiak látószögén keresztül ismerhetjük meg a gondolkataikat, érzéseiket, egzisztálásukat az őket háttérbe szorító társadalmi kényszerek (férfiuralom) torzításai miatt.

A 19. század nagy nőírói már változtattak ezen a helyzeten, s lassan teret nyert a „női irodalom”, hogy mára, a 21. századhoz elérkezvén, végleg megszűnőben legyen minden megkülönböztetés. (Legalábbis a világ egy jelentős részén!) Egy különbség azonban mégis megmaradt, s ez remélhetőleg nem fog változni holnaputánra sem, ez a biológiai, nemi determináció. Ennek tudomásulvétele azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne fontos továbbra is azoknak a társadalmi, történelmi hátrányoknak a ledolgozása, kiegyenlítése, amelyek olyan nagymértékben korlátozták a nők irodalomban való önkifejezését az elmúlt évszázadokban. Azért is fontos ez, mert éppen a biológiai meghatározottság miatt nagyon jelentős különbségek vannak a férfi és a nő szemszöge, látásmódja között, amelynek megjelenítése, kifejtése gazdagítja

1 Virginia Woolf: Saját szoba Európa Kiadó 1986

az irodalmat, s a különbségek megélési tudatosságát, a férfi és a női szerep immár hátrányos megkülönböztetés nélküli vállalását.

Az emberi létezés női oldaláról, a nőiség, pontosabban nőként levés nagyon pontosan körülhatárolható világról ír – nőként – nemcsak nőknek Szabó Magda. Történelmileg éppen a határon áll, hiszen egy olyan korban született, amikor a nők még nagyon is kötött szerepet vállalhattak, amikor a némi műveltséggel bíró középosztály „úrihölgyei” előtt is csak nagyon kevés lehetőség nyílt meg, nem beszélve az alsóbb osztályok tehetséges tagjairól. Pályája delelőjén azonban egy olyan világban egzisztált, amelynek deklarált célja és egyben gazdasági kényszere volt a nők munkavállalása. Sőt! Egy időben még egyfajta ideológia vezérelte eszmény nyomán a sajátosan férfiak számára elvégezhető, azaz komoly fizikai erőfeszítést kívánó tevékenységeket is előszeretettel végeztették nőkkel. Ebből aztán az a fajta: se hús, se hal állapot jött létre, amelyben senki sem találta meg az igazi helyét és szerepét, ami pedig oly nélkülözhetetlen a társadalmi jó közérzet kialakulásához.

A Szabó Magda-regények hősnői igen sokfélék; van köztük háziasszony, értelmiségi nő, anya, nagymama, író, cseléd, hivatalnok, könyvtáros, művész, királynő és államalapító, egy dologban azonban egyek: sorsukon keresztül bemutatkozik nekünk a század történelme, mindazok a változások és tendenciák, amelyek meghatározták az életünket. Az ő történetüket olvasva igazi beavatást nyerünk a 20. század átrétegződéssel teli, bonyolult világába, de leginkább azokba a változásokba, amelyek éppen a nőket érintették, speciálisan az ő sorsukon keresztül zajlottak. Az a fonál, amelyen keresztül a sokféle sors és jellem összekapcsolható, Szabó Magda korok és történelmi viharokon túli emberség-hite, ha úgy tetszik, sziklaszilárd jelleme, amellyel tévedhetetlenül a helyére teszi a dolgokat, s amely mindig egy rögzített ponthoz tart: a világ legmélyebb valóját meghatározó törvényeken keresztül érvényesülő életszeretethez. Ennek kulcsa pedig az igazság, amelynek érvényre jutása oly sokféleképpen működik, oly sok kanyarral vájja ki azt a medret, amiben az élet aztán örömmel és bánattal megtöltkezik.

„Ez a könyv nem Istennek készült, aki ismeri zsigereimet, nem is az árnyaknak, akik mindenre tanúk, és figyelik ébrenlétem és álmaim óráit, hanem az embereknek. Bátran éltem idáig, remélem, meghalni is így fogok, bátran, hazugság nélkül, de ennek az a feltétele, hogy

*kimondjam: én öltem meg Emerencet.*²” Az *ajtó* című regényének kezdőmondatai ezek, s már itt is érződik az a szinte bibliai hangütés, amellyel ezt a nagyon is modern történetet elbeszéli. A benne szereplő személyek a hétköznapi nagyváros így-úgy boldoguló lakói, akik egy utópia által meghatározott világban, a szocialista-kommunista frázisok légkörében élik mindennapjaikat. Ebben a háttérben jelenik meg Emerenc, a saját törvényei szerint élő középkorú nő, az író nő háztartási alkalmazottja. Először csak kissé habókosnak gondolja őt a környezete (az író nő!), hogy aztán lassan kibontakozzon egy végtelen sok szenvedésen átívelő, Istennel, sorssal nehezen békülő, erős jellemű ember képe. Mindannyian hajlékonyak vagyunk a magunk módján, mert alkalmazkodunk a világ elvárásaihoz, az együttélés szabályaihoz, az érdekeinkhez, az öröklött mintáinkhoz és így tovább, de mégis vannak köztünk olyan egyéniségek, amelyeken megtörik ez a sok fodrú alkalmazkodási láncolat. Emerenc egy ilyen egyéniség Szabó Magda regényében, aki egy mélyben működő, belső törvény és rend alapján fittyet hány a világ deklarált törvényeinek és szokásainak. Tudása nem kompatibilis az ad hoc valósággal, de valami olyan szilárd és örökérvényű működik benne, ami előtt érvényét veszti az „itt és most” kérészerű eszmerendszere és szokásjoga. Természetesen törekeny is egyben, hiszen nincs meg benne az alkalmazkodás rugalmassága, amellyel hozzáidomulhatna a változó világhoz, s mert nincs olyan szikla, amit ne lehetne összetörni, ha az alapokat mozdítják meg. Emerenc egyfajta anya-őskép, mitológiai személy, aki sorsában hordja az ősi teremtő-pusztító asszonyi energiát. Gaia személyesen, aki haragjában pusztít, örömeiben teremt. Olyan személy, aki nem szereplője a világnak, hanem emlékeztetője, mert hordozza azokat az ősi mintákat, amelyek szerint aztán a szerep-leosztások megtörténtek. Igazából hozzá való viszonyukban értékelődnek fel vagy le a kapcsolódó emberek, mutatják meg valódi mivoltukat, mert kiderül róluk, hogy emberségük kiállja-e a próbát. Szabó Magda első mondata is erre a próbára utal, amelyben neki (író nő-főhős nő alteregójának) kellett megmérgettenni, és aztán kevésnek találtatni.

Különleges megmértetés ez, mert nemcsak emberként kell benne helyt állni, hanem nökként is, ami ebben az esetben jóval többet jelent, hiszen egy atavisztikus őskép válik a mércévé, ami előtt nincs lehetőség sem magyarázkodásra, sem fellebbezésre.

Szabó Magda utolérhetetlen írói találmánya ez a mitikus párhuzam, a jelen mögött mindig felsejlő ősi szövedék, amely gyökértelenné látszó (és helyenként úgy is működő) világunk mögött képes felidézni a mintát, az eredetet, ha úgy tetszik az idolt, ahol még működött az alapenergia. S ennek az energiának a „neműség” még igen fontos alapeleme volt. Emerenc nagyon is nő, s habár

„anyasága” tragédiával terhelt, a legmélyebb tartalmát élte meg.

Ő az áldozathozó, a befogadó, a megőrző és a legtisztább értelemben szolgálatot tévő, a női archetípus anyaelektájának hordozója, aki már külsejében is ősképet idéz: „*Tűz sugározta körül, magas volt, csontos, öregnek is valahogy hatalmas, nem kövér, de izmos, erősugárzó, mint Walkür, a kendője is olyanformán volt a fején, mint egy harci sisak.*”³ Ez a látszólagos férfiaság egyáltalán nincs ellentétben a női alappozícióval, hiszen az anyasággal nem a szépség kapcsolódik, hanem a megtartó erő, s ebben Emerenc megtette a magáét.

Szabó Magda úgy járja körül történetében a valódi női szerepet, hogy mindaz a bonyolultság, amelyet köré szóttek a társadalmi viszonyok, egyszerűben leválik, lehámlik, mert a szembesítés során visszajutunk az alapokhoz: ki az, aki képes volt a megtartó, megőrző ős-mintáját betölteni, s ki az, aki nem. Az író nő válasza már az első mondatban világos: ő nem volt képes. Emerenc halálában bűnösnek érzi magát, s bár nincs törvény, amely elítélné, itt magának a szembesülésnek van katartikus hatása.

Szabó Magda egyfajta mozaikos szerkezetet teremt: emlékvillanásait követve az oknyomozó izgalmát, feszültségét éljük át: összerakjuk a múltból felbukkanó puzzle-darabokat, s több idősíkot bejárva három egymásra épülő történet bontakozik ki előttünk az összerakó „játék” során. Emerenc életéposza, az író nő belső, lelki változásának folyamata és kettőjük kapcsolatának tragédiája. Az alkotó által alkalmazott emlékezés-mechanizmus befolyásolja az időérzetet is. A cselekmény reális ideje megközelítőleg 20 év: Emerenc és az író nő ismeretségének tartama. Ugyanakkor jóval nagyobb intervallumú elbeszélői relatív időt tapasztalunk, hiszen a narratíva kihagyásos módszerrel élve és a múltba vissza, illetve a jövőre vonatkozó, előre tekintő utalások révén Szabó Magda legalább egy emberöltőnyi kort ölel fel „analitikus drámája” megírásakor.

A cselekményszöveg mozaikszerűsége, az idővonal memorikus villódzása ellenére egy nagyon szigorúan megszerkesztett művet olvasunk. Ennek egyik nyilvánvaló bizonyítéka a regény keretes struktúrája, melynek meghatározó motívuma egyrészt az „álom”, másrészt az ezen belül és a címben is megjelenő „ajtó” toposz. Ez a toposz kulcsjellegének megfelelően szervezi a szöveget; az eseménysorban kapott szerepe szerint fontos üzenet-hordozóvá válik. Az *ajtó* a bizalom és a bizalmatlanság, az emberek – itt és most: Emerenc és a többiek – közti kapcsolatteremtés lehetőségének vagy lehetetlenségének jelképe lesz.

A szemünk előtt kibontakozó történetben az *ajtó* kinyitásának egyetlen letéteményese az író nő. A bizalom elnyeréséhez vezető lépések tagolják a cselekményt; a két

2 Szabó Magda: *Az ajtó*. Budapest, Európa, 2005, 7. p.

3 Szabó Magda: *Az ajtó*. Budapest, Európa, 2005, 10. p.

szereplő megismerkedése, majd kapcsolatuk alakulása különböző elbeszélő módot kap. Először Emerenciát mások, elsősorban az író szemüvegén keresztül látjuk. A határozott és megnyerő, bizalmat árasztó külső (a már említett walküri megjelenés) ellenére rejtélyesség és az ebből fakadó bizonytalanság lengi körül Emerenc alakját a róla mesélt epizódoknak köszönhetően. Szabó Magda reflexiói sem hízelgők, csak erősítik az olvasó zavarát: „Emerenc nem beszédes.”⁴ „...úgy tudott viselkedni, hogy néha már-már zavaróan formális volt.”⁵ „...kicsit hibbant ez az öregasszony, sajtóságosan működő elméjével számolnunk kell a továbbiakban.”⁶ „Azt hiszem, kezdetben féltem Emerenctől.”⁷ stb.

A szerkezet következő egységében közvetlenebbül tapasztaljuk meg Emerenc egyéniségét – cselekszik és mesél, ő maga szintén elbeszélővé válik. Sőt az író-narrátor is fokozatosan fejlődik egyre objektívebbé, engedve, hogy olvasója kialakíthassa a saját „szemüvegét” a főszereplők személyiségét illetően. Így mire eljutunk a történet utolsó, drámai fordulatáig, a három eseményszint „kirakó játéka” teljessé kerekedik (az analitikus drámaszerkezet mintájára), tehát a szerző belső változása is lezajlik. Ebben a narratívában már „szabadkezet” kap az olvasó, hogy ütköztesse a két jellemet, s felvesse a kérdést, hogy valójában kinek a monodramáját is hordozza ez a mű, Emerencét vagy az íróőét.

Ebben a szembesítésben Emerenc lesz az antik hősnő; ő bír állandó értékrenddel, melyet megalkuvás nélkül őriz az átélt tragédiák és megaláztatások ellenére is. Világában nincs helye a hazugságnak, a csalárdságnak; a végső összeomlást, meghasonulást is ez okozza a számára. A művészetről kimondott ítélete tovább árnyalja a két jellem értékrendje közti különbséget: „Művészet – ismételte a szót keserűen -, ha maguk csakugyan azok volnának, művészek, akkor igazi volna minden, még a tánc is, akkor meg tudnák tenni, hogy a lomb a szavuktól lebegjen, nem a szélverő géptől vagy micsodától, de nem tudnak maguk semmit, se maga, se a többi, bohócok mind, még annál is hitványabbak, rosszabbak a latornál.”⁸

Emerenc nem fogadja el a látszátvilágot, csak egyetlen valóságos út létezik a számára – a természetesség. Nem dacol a társadalom által állított szabályokkal; egyszerűen nem vesz rólok tudomást. Független individuum, aki nem birtok, mert nem birtokol; viszonyrendszere az emberekkel és a természettel, állatokkal valamely ősi, mély, szinte transzcendens tudásra épül. Az így kialakított belső rendjét, melynek saját örök törvénye: „Maradj önmagadhoz hű és ember!”, Emerencnek őriznie kell, s emiatt időnként rejtőzködni kényszerül az „ajtó” vagy

kendője mögé. De a tudás megosztása ugyanúgy természetes feladat az ő világában, ezért az *ajtó* a megfelelő pillanatban ki is tárul. A pillanatot fel kell ismerni és meg kell érteni, az *ajtónyitásra* méltóvá válni – a másik félnek is. Az író rádöbbenése erre a tapasztalatra – maga a mű. De ez a rádöbbenés nem óvta meg mégsem attól, hogy saját szavaival: meg ne ölje Emerencet, akinek lényé annyira különváltva létezett a jelen világ szabályaitól, hogy sorsa tragédiába torkollott. A mű elsősorban éppen ennek a tapasztalatnak a megfogalmazása, annak a megvilágosodása, hogy már nem lehetséges ez a fajta „tisza” létezés, mert törésre, halálra ítéltetett a modern világ törvényei szerint.

Szabó Magda képes megmutatni ennek a folyamatnak a teljes szomorúságát, de egyben képes felmutatni a szükségességét is, hiszen a „példa” – Emerenc áldozata nélkül hajlamosak lennének elfelejteni, végleg kiiktatni világunkból a mélyebb törvény létezését, a női toposz örök mintájának érvényességét. Így aztán a rádöbbenés, amely az első sorokban megfogalmazott személyes bűnösségre utal, egyben annak megfogalmazódása is, hogy értem, látom, felismertem valamit a törvényből, a világ működésének rendjéből.

Ennek a történetnek furcsa ellentétpárja a Szabó Magda életműben *A pillanat* című regénye, ahol ennek látszólag éppen az ellenkezője történik meg, vagyis az alkalmazkodásképtelenség helyett a törvény kijátszása, a végtelen rugalmasság, az alkalmazkodóképesség tanúi lehetünk Creusa trójai királylány sorsát követve. Már maga a helyzet különleges: Trója pusztulásának képeivel indul a regény. Az istenek rendeléseiként működő nagy ostrom végjátékánál vagyunk, s hogy ez mennyire a „hatalmasok” játszámája, a felől nem hagy kétséget az író. A Vénusz szülte Aeneas trójai királyfi felesége Creusa, menekülésük az Istenek által levezényelt menet szerint kell történjen, ehelyett megtörténik az a *pillanat*, amiben minden fordul egyet. Creusa öli meg Aeneast, ő lép férje helyébe, s annak páncélzatában és „képében” folytatja tovább életét.

Szabó Magda Creusa megformálásával, egy új szempontból írja felül a már ismert eseménysort: Trója bukását és a latin birodalom alapjainak megteremtését. Az eddigi mellék- és kötelező áldozatszerepből Aeneas felesége kerül a középpontba, de ennek ára van: dönteni kell, majd vállalni a felelősséget. Férje megölésével azt a tudását érvényesíti, amely egyértelműen őt teszi alkalmasabbá annak a szerepnek a betöltésére, amelyet az istenek írtak meg – így ő lesz az új birodalom megalapítója, női testben létezve Aeneasként. Ezzel egyben véleményt is mond a „szadista istenekről”⁹, akik leosztják a szerepeket, mit sem törődve azzal, kit hogyan érint mindez. Felülbírálja a döntést, amely őt áldozattá tenné, de ezzel vállalnia kell a következményeket is: léte ezentúl megszűnik sze-

4 i.m. 14. p.

5 i.m. 15. p.

6 i.m. 16. p.

7 i.m. 20. p.

8 i.m. 137. p.

9 Szabó Magda: *A pillanat*, Magvető Kiadó, 1990. 25. p.

mélyessé lenni, immár hordozója a sorsnak. Alkalmassága nem kétséges, mindenre megtanították ugyanúgy, mint férjét, csak éppen ő valóban képes uralkodni és dönteni, ráadásul sajátos kettős „neműségéből” következően jóval nagyobb áttekintése van a történetekre.

A döntés képessége mellett lényeges tulajdonsága Creusának az autonómia, az egyedülállóság, az a sajátos nézőszög, amellyel folytonosan kommentálja, értelmezi az előírt szereprendszert. Ez a jellembéli autonómia a szerkezetben is megjelenik: Saboas eposzíróként megidézi Creusát, de aztán magára hagyja, s mi Creusa monológját követjük. Ehhez különös elbeszélőmódot alkalmaz; egyetlen fejezetben jelenik csak meg a hagyományosnak mondható narratív technika, a mű többi részében belső monológot használ. Annak is sajátos, élőbeszéd változatát imitálja, mely váltakozva retrospektív, tehát a múlt emlékeit idéző/magyarozó, a jelen eseményeire reagáló és a biztos tudás birtokában a jövőre kitekintő. A beszédmód szokatlanságát fokozza, hogy a monológ tulajdonképpen egy áldialógus, hiszen Creusa folyamatosan egy beszélgetőtárhoz (többnyire Lavíniához, latin feleségéhez) intézi szavait, kinek jelenlétéről, gesztusairól, a párbeszédben való részvételéről csak a főszereplő reakciójából, válaszaiból, megjegyzéseiből következtethetünk. Így folyamatosan a cselekvő nő gondolatai mentén haladunk, közvetlenül ismerjük meg döntéseinek logikáját, érzelmi hátterét. Ráadásul egy olyan szöveget olvasunk, amely egyfajta átmenetet képez a próza és az eposz időmértékes verselése között, helyenként ritmikus prózáként funkcionál, dallama van, mint az eposzoknak, miközben megmarad prózának. Egyedülálló bravúrral idézi meg a modern szóhasználaton keresztül az archaikus világot, egyszerre használva a modern világ szókészletét és az antikvitás gazdagon burjánzó képi világát.

Ebben a modernül mitikus világban kell Creusának egy már előre megírt, férfiszempontú történelmet végigjárnia. Tud-e a maga női szubjektumán keresztül új olvasatot adni neki? Teljesíteni és közben megőrizni önmagát? Nyilván nem kis nehézségeket győz le, amikor saját nemének természetes vágyait kiélethetetlenül kell hagynia, miközben ugyanígy biológiai kényszerek szerint beteljesületlen lehet csak házassága Lavíniával. S ebben a furcsa férfi-nő kettősségben élő Creusa kitarja magát az olvasó előtt, megmutatja a legmélyebben női lényegét: a mindenkor alkalmazkodást, mint egyetlen lehetőséget a megváltoztathatatlan körülmények kényszerében. Teszi, amit tennie kell, de eközben folytonosan szenved, mert éppen azok a dolgok múlnak el mellőle, amelyek teljessé tehetnék a létezését: nem élheti meg a szerelmet, a vágyat, de még a gyászt sem igazán, mert *„...az ordítást is visszatartom, az egész rohadt élet úgy telt, hogy szinte mindentől visszatartom magam, mert még nem jött el az ideje, még mindig várni kell.”*¹⁰ Itt a túlélésről van szó, amely a női sors egyik pillére volt mindig is, ahogy Lavíniát oktatta Creusa

megfogalmazza: *„... a túlélést neked is meg kell tanulnod, mert nem fogsz tudni megbirkózni a világ találékony és kiszámíthatatlan szögből érkező támadásaival a védekezés módjának elsajátítása nélkül, pusztán magasztos fogalmak nevét szegezve magad elé pajzsul, hogy nemes áldozat, drága hős, megdicsőült csapataink kivédhetetlen vesztesége. A túlélés eszközeinek válogatásánál sajnos azt kell nézned, melyik hoz megoldást, nem hogy melyik karcolja fel az etikádat...”*¹¹

Felfokozott iróniája, amellyel kommentálja az eseményeket, egyszerre teszi humorossá a történeteket, de egyben végtelenül szomorúvá is, hisz megváltoztathatatlan mindez, nincs kibúvó, nincs olyan lehetőség, amellyel átírhatná a számára kijelölt sorsot. De legalább leleplezi, megmutatja, mi is történik valójában a hivatalos változat mögött. A mitológia feléled, és megtelik vérbő személyekkel, akik miközben élnek, ölnek, halnak, átváltoznak történelemmé, s személyes kicsinységüket elfedi a kollektív emlékezet.

Kettős értelmű a regény címe: *pillanat*, mert egyszerre érezteti – sőt ki is mondja –, hogy létezik egy olyan lehetőség, amikor kibújhatunk a sors keze alól, és valami módon megváltoztathatjuk azt, de egyben utalás is arra, hogy az ember élete csak egy pillanat a világ körforgásában, a történelem nagy folyamatában. Megváltoztatható és egyben megváltoztathatatlan, vagyis egyszerre mindkettő, mert egyéni életünkkel belesimulunk abba a nagyba, amit történelemként nézünk vissza, de amelynek egyéni vetületében a teljesség ígérete van. Annak eldöntése, kiválasztása, hogy melyiket éljük meg, éljük át, már maga az életünk. Szabó Magda nőként és íróként ennek a kettősségnek a krónikása, zsigereiben és megélt családi sorsában az erős nő és a gyenge férfiak képletét hordozva elmélkedik az ember számára lehetséges átjáróról, az *ajtóról*, amelyen át az örökkévalóságba léphetünk, arról a *pillanatról*, amely számunkra adva van, hogy a döntéseinket meghozhassuk. Nem ad sem tanácsot, sem irányt, „csupán” megmutatja a lehetőségek végtelen sorát, amelyben hősnői küszködve, bukdácsolva keresik önmaguk kiteljesítésének lehetőségeit, amelyhez vagy van, vagy éppen nincs keret, amint azt évszázadokon keresztül megélte minden nő, akit alkataánál fogva predesztináltak egy társadalmilag előírt szerep betöltésére. Érzékenysége, intelligenciája, műveltsége és hatalmas mesélő tehetsége nyomán olyan asszonsorokat élhetünk át műveiben, amelyek katartikus erővel szembesítenek mindazokkal a nehézségekkel, amelyek a „gyengébb” nem számára adottak: amelyek voltak és vannak, mert itt nem csupán társadalmi meghatározottságról, toleranciáról van szó, hanem tradicionálisan működő archetipusokról, amelyek tudatalattinkban jelen vannak, megnyilatkoznak, befolyásolják mai életünket is.

10 i. m. 129. p.

11 i. m. 161. p.